

A kender termesztése és feldolgozása Litkén

I.

A fonás és a szövés az egyik legrégebbi foglalatossága volt a földműveléssel foglalkozó embernek.

A kezdetleges szövőszék – „szövőkeretecske” – Európában már a történelem előtti időszakban volt. Nem csak kendert, hanem különböző rostos növényeket, fűfélét is használtak erre a célra.

A középkorban az olasz szobrászok templomok falainak díszítésére gyakran alkalmaztak földműveléssel kapcsolatos jeleneteket. Az 1390-es években épült bolonyai Szent Petronio templom falán lévő relief (dombormű) Ádámot, mint földet ásó gazdát, Évát, mint fonással és orsóval dolgozó gazdaasszonyt ábrázolja.

[forrás: www.studyblue.com/notes/n/lollini-final/deck/16242803]

Litke községben (Nógrád megye) a családok nagy része földműveléssel foglalkozott az 1950-es évek végéig.

Megélhetésüket a mezőgazdaság biztosította. Megtermelték a családnak szükséges élelmiszert (gabonát, kapásnövényeket, zöldséget stb.), állatokat tartottak (előállították azok takarmányát is). A felesleget értékesíteni tudták. A kenyeret is maguk sütötték (a megtermelt búzából készült lisztből).

A szántóföldön kívül megművelték a kerteket is, konyhakerti növényeket ültettek, gyümölcsfákat telepítettek. A gyümölcsből lekvárokat, szörpöket készítettek.

Az állatok biztosították a családok étkezéséhez a húst, a tejet.

A paraszt családok önellátók voltak.

Az élelmiszereken kívül szükség volt a háztartásban különböző textíliákra, ezeket is maguk állították elő. Kendert is termesztettek.

A kender az eperfa-félék családjába tartozó növényfajta. Eredetileg Ázsiából származik, már az óegyiptomiak is termesztették. Európában is már évszázadok óta ismerik. Fajon belül, a földrajzi elterjedés szerint különbözőek. Az Indiában termő kender termőspéldányai a hasis nevű kábítószer tartalmazzák.

A kender fontos szerepet töltött be a falusi ember életében, egészen a XX. sz. közepéig.

Litkén is, mint általában a palócok lakta községekben termesztették a ruházatkészítéshez feltétlenül szükséges kendert. Fonalat fontak, évszázadok óta maguk szőtték a kendervásznat, amiből az öltözködéshez, a háztartáshoz szükséges, a mezőgazdasághoz használt textíliákat állították elő.

Hazánkban a Déli nemesítésből származó, három méter magasra is megnőtt, hosszú tenyészidejű, melegigényes, bő rosttartalmú kenderfajtát ismerték. Egész évben munkát adott a paraszt családoknak, elsősorban a nőknek.

Ismeretes, hogy a törökök már 1554-ben Magyarországon „kendertized” néven is fizettettek adót a lakossággal. Később, az 1720-as országos összeírásban szerepel a jobbágycsaládok kenderföldje is, mint „saját használatra elégséges” (dr. Szomszéd A.).

Az 1770-es úrbérrendezés idején is érvényben volt a jobbágyok által fizetett „kendertized” adófajta. Ezt robottal, fonással is lehetett teljesíteni: szövés helyett csak fontak.

A kendert tavasszal elvetették, nyáron feldolgozták, ősszel megfonták, télen szőtték. Az egyik növény a virágos kender, a paszkonca.

Június végére, július elejére fejlődött ki. Ekkor szálanként szedték ki („nyövik”). Kévébe kötötték és sátor formában szárították. Ezután áztatták kb. három hétig, kiszedve ismét szárították.

A másik növény a magvas kender.

Augusztus közepére megérett a magja, ezt már „nyövés” helyett kaszálták is. A magot kicsépelezték, majd az előzőhöz hasonlóan kezelték. Az áztatása csak kb. két hétig tartott.

A kendermagot felhasználták szappankészítésnél, egy részéből olajat is sajtoltak, amit világításra használtak. Az énekesmadarak kedvenc eledele is volt. A következő évben felhasznált vetőmagot is ebből biztosították.

A kiáztatott, megszáritott kendert speciális, csak erre a célra használt eszközök segítségével tették alkalmassá a fonásra.

A feldolgozás menetét Telek Antal (88) litkei lakos ismertette.

II.

Litke községben élő Telek Antal, akit a községben mindenki Tóni bácsinak ismer, máig őrzi a kender feldolgozásához szükséges eszközök közül a „tilolót”, a „ törőt”, a „héhelyt” és a „vetőt”. A gyűjtő munkánk során ezen eszközök lefényképezése miatt kerestük őt fel. A közösen végzett beállítások, fényképezések alatt szívesen mesélte el, hogy az ő emlékezete szerint ezen a vidéken - Litkén - hogyan történt a kender feldolgozása. Itt élő öfenntartó parasztság gazdálkodásán belül fontos volt a kender rostjainak fonallá fonása, majd ebből textíliák, vászon megszővése.

A kender termesztése csak nagyon jó, tápanyagban gazdag termőföldben volt lehetséges. Ez határozta meg a kender minőségét, magasságát, ettől függött az előállított fonal minősége is. A családok többsége rendelkezett úgy nevezett kenderfölddel. Az öröklési rend szerint a földek öröklődtek és egyre kisebb parcellákra kerültek felosztásra.

A kendermagot március hónapban a jól megművelt földbe vetették. Kétszer „nyüték”. Először a virágos növényt júliusban „nyüték”, ebből a nagyon finom vászonnak való fonal készült. Majd a nyár végén, amikor a kender magja megérett, a magot nevelő növényt is „kinyüték”. A növényt a földhöz csapkodták, így verték ki a magokat, amelyeket a következő évben vetettek el.

A kinyűtt növény szárakat áztatták a „mocsolyában”. A marokkal kihúzgált növényeket kékébe kötötték és egymás mellé a vízbe fektették rájuk nehezéket raktak. A virágost 2 hétig, a magos növényt 4 hétig kellett áztatni. A még felismerhető növényeket sátor formába rakták és a nap melegével szárították.

Következett a "törés". Tekintettel arra, hogy ez nehézfizikai munka volt, ehhez a férfiak segítsége kellett. Nagyon sokszor a szomszédok, rokonok segítettek egymásnak. A törés „síkálóval” történt. Összetörték a szárát, amiből a fonal készült. Ami a szálak közül kihullott „pozdorjának” nevezték.

1.kép: törő

2.kép: héhely, tiloló (síkáló)

A szép hosszú fonnivaló szálakat a rosszabb szálaktól a „héhellyel” választották szét. A héhelyt más vidékeken nevezték „gerebennek” is, ezért ez a művelet volt a gerebenezés. A kender rostját átfésülték a héhely szeges fején. Így került kiválasztásra a fonnivaló szál és a „csepű”, amely durvább vásznak készítésére még alkalmas volt. A szétválasztást követően „morzsolták”, amely lábbal taposást jelentett.

Következett a fonás. Ez vagy „talpas guzsalyon”, vagy lábbal hajtott „rokkán” történt. Téli esteiken a lányok asszonyok összejöttek fonás közben beszélgettek, meséltek daloltak.

A guzsalyról a szál orsókra került. Az orsókat kézzel forgatták. A megfont fonalat a kézi orsóról (vagy a rokka orsójáról) a motollára vezetik fel, hogy ezen lemérjék a kész fonal mennyiségét. Így szereztek megfelelő ismeretet a készíthető vászon nagyságáról. Ezen kívül a motollálás célja az is, hogy a kimosáshoz, majd a megszáritáshoz alkalmas formába hozza, kötegelje a fonalat.

3.kép: vető

Ezután következett a lúgozás. Ez szolgált a fehérítésre. Legalább fél napig állott a fonal a lúgozó kádba. A kádba elhelyezett fonalakra vászon lepedőt terítettek majd fahamut szórtak, ezt követően forró vizet öntöttek rá. A kád lukas volt ezért a víz lefolyt, amit folyamatosan pótoltak forró vízzel. A lefolyt víz színe mutatta mikor lehet befejezni ezt a műveletet.

A fonalkötegeket megszáritás után gombolyították. Ennek eszköze a gombolyító volt. A gombolyítók legáltalánosabb formája a két egymásra fektetett lécs volt, amely körbe-körbe forgott. Ezeknek a végéin három-négy áttörés is sorakozik, amibe a csipkés faragású cifrafákat állították. Mivel a cifrafák helye változtatható, úgy állították be, hogy a motolláról levett és kimosott fonalköteg ráfeküdjön a cifrafákra.

A szövőszékre „szátfára” kerülő fonalat elő kellett készíteni a szövéshez. A fonalaknak sűrűn egymás mellett párhuzamosan kell futni hosszant, amit majd a szövésnél a keresztszálak kereszteztek és lekötöttek. Úgy kellett elrendezni a fonalat, hogy megfelelő hosszú és megfelelő széles legyen Erre a műveletre szolgált a vető. A vetőfa nagy, hasáb alakú keret, ami egy függőleges tengely körül forgott. Ennek a tengelynek a felső végét a helyiség mennyezeti gerendájához rögzítették, alul pedig egy fatönk kimélyített lyukába illesztették.

A felvetett fonalat át kellett helyezni a „szátfára” (szövőszékre), fel kellett tekerni a vastag hátsóhengerre. A láncfonalat behúzták a „nyistbe”, vagy „nyistekbe”. ezek szálvezetőként szolgáltak, amit a szövés során lábbal mozgattak a szövő asszonyok. Ezek száma függött a szövött vásznak milyenségétől (volt két és négy „nyistes”). Majd a szálakat egyenként befűzték a „bordákba,.. A szövés megkezdése előtt a láncfonalat keményítették, házilag főzött

keményítővel kukorica „csutka” segítségével. Ez segített, hogy a szálak ne keveredjenek össze.

A lábbal emelt és süllyesztett „nyist” szétválasztja a láncfonalat alsókra és felsőkre, amibe a vetélőt s vele együtt a keresztfonalat bevezették: majd a lengő bordával a „bélfonalat” tömören egymásra verték. A keresztfonalat bodza szárból készült botokra cséválték és a fából kifaragott „csónak” segítségével továbbították a láncfonalak között. Annak megfelelően, hogy milyen ritmusba került a láncfonalon belül a keresztzál bevezetésre, különböző mintás vásznak, a keresztzálak megfestésével keresztbe megjelenő színes - Litkén piros és kék – csíkos vásznak készültek.

Egy felvetésből, egy vég vászon készült. A háztartásokban ebből készült az alsó ruházat egyes darabjai (gatyá, pendely, ing), tárolásra szolgáló zsák, a lakásokon belül használatos textíliák (abrosz, törülköző, törülőruha). Továbbá a férjhez menő lány kelengyéje is ebből állt össze. A lányok asszonyok ezeket hímzéssel díszítették.

A paraszti társadalom átalakulásával, az ipari termelés fellendülésével az önellátás a falvakban megszűnt. A kender termesztését és feldolgozását nem a családok végzik. A szövést, mint kézműves foglalatosságot egy két helyi lakos a még meglévő „szátfákon” még műveli. A felvetésre kerülő fonalakat a kereskedelemből szerzik be. A hulladék, másra nem használható feltépett rongyok kerülnek keresztzálként a fonalakba beverésre. Az így készült rongypokróc lakások díszé lehet.

III.

A munkálatok befejezése után kétféle kendert kaptak.

A vékony szárú, magvas kenderből lett a hosszú, vékony szárú, finom tapintású „szösz”.

Egyenletes, szép, vékony fonalat fontak kézzel belőle guzsaly és orsó segítségével.

Az ebből szövött „vékony vászony”-ból készült a lányok kelengyéje (régí kifejezés). Akik 12 – 14 éves korban megtanultak varrni, hímezni. Addig nem mehettek férjhez a lányok, amíg a család nő tagjai segítségével el nem készült a „staférun” vagy kelengye (kétféle kifejezést használtak).

Ebbe beletartoztak a háztartásban használt textilek (6 – 12 db): törülközők, konyharuhák, szakajtókendők (a kenyérsütésnél használták), asztalterítők, asztalkendők, lepedők, derékalj-huzatok. Ezeket díszítették csipkéekkel, népi hímzéssel: keresztzemes, szálánvarrott, hurok-

és láncöltéssel, laposhímzéssel, szövött mintákkal - a palócokra jellemző színnel és motívumokkal.

A kelengye része volt a feltekert végvászón, ami kb. 20-40 méter volt.

Szövésrel is igen szép mintákat tudtak készíteni.

Az így készült darabok ma már csak emlékként megőrzöttek, szekrényben tartott kincsek – jobb esetben. Előfordul, hogy lakásdíszítésre még használják. A lakosság nagy része azonban a családi örökséget eladta.

A kenderből szőtt vászon fontos alapanyaga volt a falusi lányok, asszonyok alsószoknyáinak, pendelyeinek, ingjeinek, kötényeinek (kecele). Férfi ing, gatyá, sőt a középkorban felsőruhák is készültek vászonból, ezeket az asszonyok kézzel varrták. Ebben az esetben a legfontosabb szempont a célszerűség volt.

A feldolgozott kender másik fajtája a „kóc” volt. Ez a vastag szárú, virágos kenderből vagy paszkoncából lett. Ebből durva, vastag szálú, erős fonalat fontak.

Elsősorban a mezőgazdaságban használt textíliák alapanyaga volt. A „vastag vászony”-ból készültek a zsákok (a termények tárolására), ponyvák (termények, takarmány letakarására), kötelek, szalmazsákok (az ágy tartozéka volt).

IV.

Sajnos a civilizáció, a műszálak megjelenése mára már megváltoztatta a kender jelentőségét. Termesztése – így a fonás is – Litkén az 1960-as évek elejétől teljesen megszűnt. A szövés, az eredeti szövőszéken (szátván), vásárolt fonalakkal még folyik: néhányan a faluban „rongypokrócot szőnek” (Szabó Béláné Mariska néni, (82) Bolla Lászlóné Györgyi (62).

4. kép: Mariska néni szövés közben

5. kép: szövőszék, „szátva”, „szátfa”

6. kép: guzsaly

7. kép: textiliák

A szövés technikája a régi, a felhasznált anyagok változtak meg.

2017-es év nyarán bemutatott a televízió egy, az ország déli részén működő kenderfeldolgozó üzemet. A kender feldolgozásának folyamata ma már teljesen gépesített, zárt gépsoron történik, emberi beavatkozás nélkül.

A népművészet iránt érdeklődők körében még népszerűek az egyszerű, ízléses darabok.

Manapság az emberek többsége csak azokról a kenderfajtákról hall, szerez információt, melyek veszélyesek, nagy kárt okoznak: ez a drog!

V.

A vászonból készült textíliák tisztítása, mosása is speciális, különleges módon történt.

A szennyest összegyűjtötték, a különböző darabokat összehajtva berakták egy nagyméretű kádba. Letakarták vászonterítővel. Erre fahamut szórtak, majd néhány napon keresztül forró vízzel öntözték. A hamuból és vízből lúg keletkezett, ebben ázott mosás előtt a szennyes. Ez volt a „lúgozás”.

A mosás is különleges volt.

Az áztatás után kiszedték a darabokat a kádból, lovaskocsival levitték a Dobrodára vagy az Ipolyra. A vízbe beállítottak egy kis padot és a textíliát ezen gyakori veregetéssel, „sulykolással” mosták, a folyóban öblítették, majd a part menti réten kiterítették. Mivel sok volt a mosnivaló, több óráig eltartott ez a munka. A kiterített darabok majdnem meg is száradtak.

A vászonból készült darabok merevek, kemények voltak, vasalni nem lehetett.

Mángorlással simították, puhították az anyagot.

8. kép: sulyk v. „suk”

9. kép: mángorló

A kenderrel kapcsolatos ismeretek összefoglalását, leírását a Litkei Helyi Értéktár Bizottság igen fontosnak tartotta több okból is.

1. Két – három generáció is felnőtt községünkben , akiknek már nincs emléke, ismerete ezen értéket teremtő hagyományról, munkáról.
2. Már nem élnek azok az idős családtagok (déd –vagy nagyszülők), akik erről mesélni tudnának.
3. Lehetőséget ad a HÉB azoknak, akiket érdekel még községük múltja, régen elhunyt családtagjaik élete. Tisztelettel gondolunk rájuk, mivel munkájukkal sok szépet és értéket hoztak létre.

A „Litkei Szent Kereszt,, Alapítvány és a Községi Könyvtár - a témához illő– 2006 – ban rendezett, „ Szüleink, nagyszüleink öröksége,, c . kiállítása is ezeket a célokat szolgálta.

10. kép: fotó a kiállításról

Irodalom:

Dr. SCHUBERT G. H. : A NÖVÉNYEK TERMÉSZETRAJZA képekben.

A második magyar kiadást átdogozta Dr. BORBÁS VINCE

BUDAPEST, kiadja PFEIFER FERDINÁND .

NÓGRÁD MEGYE NÉPMŰVÉSZETE

Szerkesztette: Kapros Márta

Balassagyarmat, 2000.

Borbás Vince szülőfaluja Litke

Szomszéd András

Adatközlők:

Pál Józsefné Rác Ilona /85/

Telek Antal /88/

FÖLDMŰVELÉS

Hangya folyóirat 1931. október 1. 40. sz. 184. ábra /olasz fénykép után/

[Szerk. I-III-IV-V. fejezetet: Kalocsai Miklós né;]

a fényképeket készítette: Kalocsai Miklós né

a szövőszéket fényképezte: Liszkóczi Adrienn

a II. fejezetet Szabó Jenő né; a fényképeket készítette: Telek Attila]